МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА СПАДЩИНА ТА ДОКТРИНАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ

УДК 341(091)(3):929
DOI: https://doi.org/10.31861/jiel.2026.2.69-82

Іван Торончук,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Україна
e-mail: i.toronchuk@chnu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3887-4750

Тетяна Грекул-Ковалик,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії права та прав людини Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Україна
e-mail: t.hrekul-kovalik@chnu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4339-3927

«МІЖНАРОДНЕ ПРАВО АНТИЧНОГО ПЕРІОДУ»[1]

Запропонована стаття – друга частина публікації, присвячена науковій спадщині Іона Цуркану з історії міжнародного права, що містить переклад його праці та вперше вводить її в українськомовний науковий обіг. У цій частині висвітлено особливості становлення й розвитку правових засад міждержавних відносин у Стародавній Греції та Стародавньому Римі, а також історичні форми й механізми регулювання взаємодії між політичними утвореннями античного світу. У контексті наукових поглядів І. Цуркану розглянуто діяльність міжполісних об'єднань, зокрема амфіктіоній і симмахій, практику укладення міжнародних договорів, інститути проксенії та арбітражу, правове становище іноземців і звичаї ведення війни в еллінському світі. Окрему увагу приділено римському jus fetiale та jus gentium, правовим аспектам оголошення війни й укладення міжнародних договорів, гарантіям недоторканності посланців, а також трансформації міждержавних відносин під впливом посилення політичної гегемонії Риму.

Звернення до наукового доробку І. Цуркану дає змогу простежити особливості осмислення античних міжнародно-правових інститутів у попередніх наукових дослідженнях і зіставити відповідні підходи з результатами сучасних студій з історії міжнародного права. Уведення праці в українськомовний науковий обіг створює додаткові можливості для історико-правового аналізу, критичного переосмислення усталених наукових уявлень і визначення тяглості, спільних та відмінних особливостей у трактуванні витоків міжнародно-правових норм та інститутів. Отже, публікація сприяє збереженню й поширенню наукової спадщини І. Цуркану, розширенню джерельної та історіографічної бази сучасних досліджень, а також поглибленню розуміння історичних передумов становлення міжнародного права.

[1] Авторський переклад та наукова редакція праці І. Цуркану (част. II): Ţurcanu I. Drept internaţional în Anticitate. Cernăuţi : Tiparul «Mitropolitul Silvestru», 1938. 32 p.

ISSN 3083-7979

Ключові слова: *І. Цуркану, історія міжнародного права, античність, Стародавня Греція, Стародавній Рим, міжполісні відносини, міжнародні договори, міжнародний арбітраж, дипломатична недоторканність, jus fetiale, jus gentium.*

Toronchuk Ivan, Hrekul-Kovalyk Tetiana. «International Law of the Ancient Period».

The article under studies is the second part of the publication dedicated to the scientific legacy of Ion Turcanu on the history of international law, which contains a translation of his work and introduces it into Ukrainian-language scientific discourse for the first time. This part highlights the peculiarities of the formation and development of the legal foundations of inter-state relations in Ancient Greece and Ancient Rome, as well as the historical forms and mechanisms for regulating interaction between political entities of the ancient world. In terms of I. Turcanu's scientific views, the article regards the activities of inter-polis associations (in particular, amphictyonies and symmachies), the practice of concluding international treaties, the institutions of proxeny and arbitration, the legal status of foreigners, and the customs of warfare in the Hellenic world. Particular emphasis has been laid on the Roman jus fetiale and jus gentium, the legal aspects of declaring war and concluding international treaties, guarantees of diplomatic immunity for envoys, as well as the transformation of inter-state relations under the influence of Rome's growing political hegemony.

Appealing to I. Turcanu's scientific legacy enables the scholars to trace up the tendencies of how ancient international legal institutions were conceptualized in earlier research, as well as to compare these approaches with the outcomes of contemporary studies on the history of international law. The introduction of this work into Ukrainian-language scientific discourse facilitates additional opportunities for historical-legal analysis, critical reconsideration of the already established scientific views, as well as definition of continuity, common and distinct features in interpreting the origins of international legal norms and institutions. Thus, the publication contributes to the preservation and dissemination of I. Turcanu's scientific legacy, the expansion of the source and historiographical basis of modern research, and the promotion of understanding the historical prerequisites for the formation of international law.

Keywords: *I. Turcanu, the history of international law, antiquity, Ancient Greece, Ancient Rome, inter-polis relations, international treaties, international arbitration, diplomatic immunity, jus fetiale, jus gentium.*

ІІ. ЕЛЛАДА

… Зовсім іншу ситуацію ми спостерігаємо у греків. Попри всі міжусобні конфлікти та братовбивчі війни, їхнє спільне походження, мова та релігія формували національне почуття й усвідомлення солідарності інтересів – чинники, украй важливі для розвитку міжнародних відносин, які, однак, існували лише між різними еллінськими державами. Власне, так виникло міжнародне право або, точніше, еллінське міжполісне право, що діяло між цими державами-містами. Проте інші народи, які залишалися поза колом еллінської культури, вважалися варварами – чужими та ворожими не лише в політичному сенсі, а й з інтелектуального та морального аспектів і, що ще важливіше, з етнічного та релігійного поглядів, над якими греки, горді вищістю своєї культури та раси, прагнули мати супрематію. Слова

«чужинець», *«варвар»*, *«ворог»* були синонімами. Найвидатніші мислителі, такі як Платон та Аристотель, також були прихильниками цієї концепції [2].

У взаємних відносинах еллінів виникли різні правила та інституції, які, за Тукідідом, мали своє походження з природного закону, спільного для всіх еллінів – *koinos nomos Hellenon* – закону, який виявився не лише в релігійній сфері, а й у політичній через федералістські прагнення цих народів та їхні спроби пом'якшити методи ведення війни. З-поміж цих федерацій найважливішими були амфіктіонії – союзи сусідніх народів для спільного здійснення культу у визначених святих місцях та святкування їхніх спільних торжеств. З часом збори цих амфіктіоній почали опікуватися і політичними питаннями, а також питаннями миру та війни. Серед усіх еллінських амфіктіоній найвідомішим і найважливішим був прадавній[3] Дельфійсько-Пілейський амфіктіонічний союз, що охоплював 12 фессалійських народів, серед яких були Афіни, Спарта, а пізніше – і Філіпп Македонський. Кожна держава-член була представлена двома делегатами, званими *hieromnemones* або *pylagorai*, які двічі на рік збиралися у Фермопілах або в Дельфах на спільне зібрання, де більшістю голосів ухвалювали рішення з усіх релігійних та світських питань, що належали до компетенції союзу. Мета зібрання була подвійною: спільний захист святих місць, особливо дельфійського оракула Аполлона, та послаблення військових практик між амфіктіонічними державами. Задля досягнення цієї мети члени союзу складали присягу, формулу якої передає нам Есхін: вони присягали не руйнувати жодне амфіктіонічне місто, не відвертати русло водотоків від обложеного міста, не зводити трофеїв перемоги, щадити тих, хто знайшов прихисток у храмах і карати кожного, хто осквернить святиню. У разі недотримання Союз збирався в Дельфах як виконавча рада та застосовував до непокірних найсуворіші релігійні й політичні санкції. У багатьох випадках війна оголошувалася як примусовий захід проти держав-порушниць, наприклад, у 582 р. до н. е. проти міста Крісса, яке дозволило собі стягувати мито з чужоземних відвідувачів дельфійського оракула, що проходили через його територію, у 355 р. до н. е. проти Фокіди та в 339 р. до н. е. проти Амфісси. Отже, дотримання цих приписів міжнародного права перебувало під контролем і під санкціями Союзу. Однак традиційне суперництво між Спартою та Афінами зводило нанівець цю важливу функцію. Втім, союз мав і законодавчу владу у кримінальній та адміністративній сферах, ухвалював норми та виносив покарання не лише проти держав, а й проти їхніх громадян. Часто за останніми визнавалися й певні привілеї (*продикія*, *ателія*, *асфалея*, *епітіма*).

Окрім амфіктіонічних союзів, які були міжнародними федераціями переважно релігійного характеру, між еллінськими державами та містами існували також різні союзи та коаліції оборонного, а іноді й наступального характеру, суто політичного спрямування, які називалися *symmachiai* або *epimachiai*. Вони були характерними для політичної історії еллінів, і незважаючи на автаркічну систему, кожна держава мала своїх союзників. Найдавніший відомий нам договір про симмахію був укладений у 588 р. до н. е. між двома малими державами Пелопоннесу – Елідою та Гереєю – строком на 100 років[4]. Відомою була оборонна симмахія 421 р. до н. е. між Афінами та

[2] Аристотель каже про варварів: «Сама природа призначила їм бути рабами греків, і будь-який засіб законний, щоб привести їх до цього стану» (*Politica*, cart. I, cap. VIII, 6).

[3] Стверджують, що він був заснований ще до завоювання Пелопоннесу дорійцями.

[4] Бронзова табличка з текстом цього договору дорійським діалектом була знайдена у 1813 р. в Олімпії і може вважатися найдавнішим документом європейської дипломатії (Scala, *op. cit.*, pag. 21).

ISSN 3083-7979

Спартою[5]. Ці симмахії, що були типом еллінських політичних коаліцій та федерацій, могли б призвести до значно інших і набагато вражаючих результатів – до створення панеллінської організації чи федерації, і елліни могли б відігравати важливу політичну роль у світі (можливо, дійшли б навіть до світового панування), якби їхній дух політичного партикуляризму та ізоляції не зробив неможливим будь-яке тривале політичне об'єднання[6]. До цього додавалося й постійне суперництво між різними еллінськими державами: аристократична Спарта із сухопутною могутністю та демократичні Афіни з морською – не бажали вважати себе рівними й не могли осягнути ідею загальної політики заради досягнення спільних цілей. І таким чином ці союзи, укладені спочатку на засадах рівності, як правило, згодом призводили до політичної гегемонії або навіть до виключного панування одного з союзників над іншими, як це було, наприклад, у випадку Афін у морській Аттико-Делосській лізі.

Кожен договір набував чинності й ставав обов'язковим після того, як був скріплений присягою, передбаченою та складеною під час урочистого ритуалу з принесенням жертв та узливанням (скропленням вином вівтаря), тож його порушення було водночас і порушенням присяги, а отже – святотатством. Договори, освячені за такою процедурою (у багатьох випадках передбачалося час від часу відновлювати присягу), могли бути порушені, але змінити чи анулювати їх було неможливо. Через це виникла практика обмежувати строк дії навіть мирних договорів до певного строку: 10, 50 або 100 років. Лише з часом безпосередньо до оригінального тексту договорів було внесено застереження щодо можливості їх зміни чи доповнення, і це відбувалося вже без складання присяги; отже, укладення договорів почало поступово переходити з релігійної сфери у світсько-політичну. Договори залишалися й надалі обов'язковими, підтверджувалися присягою, однак ця обов'язковість підлягала змінам у зв'язку з пізнішими поправками. Зрештою, було залишено й цю релігійну гарантію скріплення присягою, і договори ставали обов'язковими після ратифікації. Попри все це, еллінська історія пропонує нам безліч випадків, коли договори порушувалися, і, можливо, з певним виправданням, Цицерон іронізує над «*Graeca fides*» (грецькою вірністю) у виконанні взятих зобов'язань. Усі найважливіші договори висікалися на бронзових дошках або кам'яних стелах і зберігалися в національних святилищах – в Олімпії чи Дельфах. Отже, греки володіли найдавнішим архівом документів.

Окрім політичних договорів, еллінські держави укладали також у сфері приватного міжнародного права різні конвенції, які стосувалися юридичного становища, прав та обов'язків їхніх громадян, що проживали на чужій території. На відміну від східних теократій, які під впливом релігійного ексклюзивізму та нетерпимого духовенства бачили лише співвітчизника, обраного Богом, а чужоземця вважали нечистою істотою, еллінські держави, у яких гостинність набула характеру публічного інституту, широко відкрили свою територію для зовнішньої торгівлі та доступу іноземців, які прибували відвідати святі місця, оракули та національні свята, незабаром відчули потребу уточнити їхнє становище. Так були укладені конвенції про *ізополітію* (*isopoliteia*), які дозволяли громадянам договірних держав поселятися на території кожної з них, де за ними визнавалися майже всі цивільні права, якими користувалися місцеві жителі, за винятком політичних. Ця ізополітія була справжнім міжнародно-правовим інститутом приватного права, що забезпечував максимальний

[5] Scala, *op. cit.*, pag. 67.

[6] Laurent, *op. cit.*, vol. II, pag. 3: «Les Grecs n'ont jamais eu la pensée d'étendre leur domination sur le monde: leur idéal n'était pas la monarchie universelle, mais la cité».

ISSN 3083-7979

захист прав чужоземців. Інші конвенції, так звані *symbola*, стосувалися захисту взаємних торговельних відносин і водночас передбачали, що судові процеси та спори між іноземними купцями та місцевими жителями підлягали спеціальній юрисдикції. Щось точніше про ці конвенції невідомо, однак безсумнівно, що чужоземець не перебував поза законом, а був суб'єктом прав і обов'язків.

Особливо в Афінах, на відміну від Спарти, що завжди вирізнялася суворою *ксенеласією* (вигнанням чужинців), яка в усі часи робила собі за честь широку гостинність, чужоземець користувався правами та привілеями, захищеними законом. Зокрема, афінське право розрізняло чотири окремі категорії чужинців:

а) Ізотели – це ті, хто мав постійне місце проживання в Афінах, але не був натуралізований і не мав політичних прав. За ними визнавалися майже всі цивільні права, якими користувалися афінські громадяни, а саме: *матримоніальне право* (право укладати шлюб з афінською жінкою), право набувати власність, право спадкування, право укладати угоди, право торгувати та займатися ремеслами і професіями; вони були звільнені від сплати податків, якими обкладалися інші чужоземці, мали право захищати себе в суді тощо.

б) Метеки – їм після попередньої перевірки було дозволено поселитися в Афінах; вони мали право торгувати та займатися ремеслами і професіями, але були позбавлені права брати шлюб з афінськими громадянами, не могли набувати у власність нерухомість, не мали права передавати своє майно за заповітом, сплачували фіксований податок і підлягали спеціальній юрисдикції з боку окремого магістрату, званого *полемархом* (*polemarchos*). Вони були зобов'язані служити в армії чи на флоті. Кожен з цих метеків мав обрати собі афінського громадянина як патрона чи покровителя (*prostates*). Цей патрон був, з одного боку, гарантом належної поведінки свого підопічного, а з іншого – його довіреною особою, яка представляла його перед місцевою владою.

в) Чужоземці без постійного місця проживання (*xeinoi*) – це особи, чия батьківщина перебувала у стані миру та нормальних торговельних відносин з Афінами; вони не проживали тут постійно, а перебували лише тимчасово для ведення своїх торговельних або особистих справ і перебували під заступництвом *проксена*, який мав захищати їхні інтереси перед владою (*полемархом*). Вони не мали особливих прав, однак чужоземців без постійного місця проживання поважали, а їхнє майно охороняли законом.

г) Варвари – це піддані держав, які перебували поза сферою еллінської культури та цивілізації. Вони загалом не мали жодних прав і жодного захисту; єдине право, яким вони користувалися, – право гостинності, перебуваючи під заступництвом богів.

Як ми бачили, покровителем метеків був афінський громадянин, який називався *проксеном*. Пізніше (VI ст.) цей інститут *проксенії* – який, зрештою, існував і в єгиптян, і у фінікійців – набув широкого поширення і став почесним титулом або особливим мандатом (передбачав винагороду), який одна держава надавала громадянину іншої держави, ввіряючи йому підтримку інтересів своїх підданих, що перебували у відповідній іноземній країні. Наприклад, проксенами Спарти в Афінах свого часу були Кімон та Алківіад, два видатні афінські громадяни. Проксенія таким чином була офіційним заступництвом громадян однієї держави за кордоном і стала прототипом торговельних консулів Середньовіччя.

Що стосується війни, то греки вважали її боротьбою проти несправедливості. З огляду на це, вони зазвичай спочатку вимагали сатисфакції та відшкодування і лише у разі відмови оголошували війну. Певної формальності для оголошення війни, як у

римлян, ми не знаємо. Проте, щоб легітимізувати війну перед її початком, вони завжди зверталися до дельфійського оракула.

Методи ведення війни у греків були досить гуманними, про що ми можемо пересвідчитися ще з «Іліади» Гомера. Каліцтво полонених та знущання над трупами були заборонені; полеглим у бою ворогам надавалося поховання з усіма почестями; святі місця та прихисток храмів поважалися; тріумфальні марші, так звичні для римлян та східних народів, були невідомі; греки не зводили трофеїв перемоги на полях битв і засуджували масове винищення беззбройних ворожих воїнів, які благали про пощаду, а також беззахисного населення. Військовополонені у багатьох випадках оберталися на рабів, однак могли бути викуплені. З військової здобичі одна частина присвячувалася богам, інша переходила державі, а решта – армії. У греків існувала практика обміну та взяття заручників. Отже, навіть ворог вважався людиною, яка перебувала під захистом богів, що засуджують жорстокість.

Доказом гуманітарного духу та вищої культури греків слугує, серед іншого, й той факт, що певні об'єкти, такі як святі місця, святилища, храми, а також деякі особи – пророки та жреці, носії священного вогню, – були оголошені нейтральними. На час великих національних свят воєнні дії між воюючими еллінськими державами призупинялися. Це перемир'я – аналог *treuga Dei* (Божого миру) Середньовіччя – називалося *Екехейрія* (*Ekeheiria*). У багатьох випадках греки вдавалися до арбітражу для вирішення своїх конфліктів. Арбітражна процедура застосовувалася в Елладі у значно ширшому масштабі, ніж у будь-якого іншого народу давнини, що пояснюється існуванням безлічі незалежних і рівних держав та міст. Повною мірою справедливо вважати арбітраж абсолютно особливим проявом еллінського політичного життя[7].

В еллінській історії нам відомо 62 беззаперечні випадки арбітражу, однак їхня кількість, ймовірно, була значно більшою. Труднощі, з якими стикався цей інститут, полягали в тому, що в тогочасному малому еллінському світі було важко знайти неупереджених і об'єктивних арбітрів, які б користувалися довірою держав-сторін спору. Найвідоміший випадок арбітражу датується 600 р. до н. е., коли Періандр, тиран Коринфа, виніс рішення у конфлікті між Афінами та Мітіленою щодо прав володіння, на які претендували обидві держави стосовно мису Сигей на Геллеспонті, присудивши перемогу Афінам.

З багатьох сторін несправедливо грекам приписують принцип недоторканності посольств. Навпаки, вони не вважали послів недоторканними. Священними були лише вісники (*kerykes*), уповноважені жезлом, які перебували під заступництвом богів, але їх могли відсилати лише під час війни для передачі повідомлень, висунення вимог про перемир'я, отримання гарантій безпечного проходу тощо. Їх не могли відряджати на дипломатичні переговори між однією державою та іншою. Порушення їхньої недоторканності було святотатством щодо богів-покровителів.

Дипломатичні посланці, яких використовували в мирний час для різних переговорів між державами, називалися *prebeis*, і їхня безпека повинна була у кожному випадку гарантуватися на час місії за допомогою охоронної грамоти. Як показує нам еллінська історія, траплялися численні випадки, коли посли зазнавали образ, арештів і навіть страт – як-от посли перського царя – без того, щоб таке порушення стосовно послів вважалося порушенням правового принципу, як це було у римлян.

338 р. до н. е. знаменує кінець політичної незалежності еллінів; на полі битви при Херонеї зникають свободи цих народів, які входять до складу Македонської монархії.

[7] Ruggiero: *L'arbitrato pubblico in relazione col privato presso i Romani*, Roma 1893, pag. 52.

Проте ця епоха політичного занепаду водночас започатковує нову культурну епоху еллінізму: мистецтво, наука, література та філософія еллінів виходять за вузькі межі їхньої батьківщини та підкоряють собі не лише народи Сходу, а й своїх завойовників – римлян.

Елліни налагодили зв'язки з римлянами лише у III ст. до н. е., а в 146 р. до н. е. були включені до складу Римської держави.

III. РИМ

Серед усіх народів давнини римляни вирізняються своїм юридичним і політичним геніем. Однак що стосується міжнародного права, його сліди ми знаходимо, можливо, у меншій мірі, ніж у греків, які, хоч і були розділені протягом століть на безліч суверенних і рівних держав, мали справжні міжнародні відносини між собою і змогли розвинути еллінське міжполісне право; натомість Рим вважав себе єдиним у світі. З точки зору міжнародних відносин історію римлян можна розділити на дві епохи: одну, давнішу, приблизно до Другої Пунічної війни (218–202 рр. до н. е.), у якій ми можемо констатувати визнання певних правил у міжнародних відносинах, коли римляни ще поважали принципи рівності та взаємності прав і підтримували політичні й торговельні зв'язки з іншими народами відповідно до цих принципів. Але у зв'язку зі зростанням їхньої військової могутності, починаючи з II ст., ці принципи міжнародного права зазнають глибокої трансформації: принцип взаємності зникає, Рим більше не бажає визнавати за іншими державами права, заперечує їм таке фундаментальне право, як рівність. Римляни усвідомлюють своє історичне покликання – створення універсальної імперії шляхом підкорення інших народів, що само по собі виключає мирні міжнародні відносини, засновані на визнанні суб'єктності, суверенітету та рівності інших держав. Римський народ вважає себе *princeps orbis terrarum populus* (провідний народ світу), а світ називається *orbis Romanus* (римським світом). За імператорів започатковується соціальна та політична єдність римського народу; він досягає апогею своєї могутності й величі. Майже весь тогочасний відомий цивілізований світ підкорений Цезарем. Отже, міжнародне право злилося з *lex romana*, що визначало становище та уточнювало права й обов'язки народів світу.

Дуже часто римляни залишали підкореним націям під титулом союзників певну внутрішню автономію, однак у зовнішніх справах вони не мали власної політики; їхня діяльність у міжнародних справах була обмежена відносинами з Римом. Але навіть у цих зносинах вони перебували у підпорядкованому становищі, зовсім не розглядалися як рівні. У зовнішніх конфліктах Рим виступав як арбітр, а у внутрішніх та особистих справах – як медіатор.

Як у греків, так і у римлян витоки будь-якого права лежать у релігії. Усі політичні, соціальні та сімейні відносини перебували аж до класичної епохи під пануванням *jus sacrum* (священного права), яке вимагало суворого формалізму для здійснення різних релігійних і світських функцій. Так і міжнародні відносини перебували під владою комплексу сакральних правил, званого *jus fetiale* (феціального права), яке приписувало формальності та процедури щодо оголошення війни, укладення миру та договорів, вимог сатисфакції за зазнану несправедливість тощо. Виконання цих формальностей належало до компетенції феціалів (*fratres fetiales*) – колегії жерців, які утворювали свого роду дипломатичний корпус і використовувалися для ведення відносин з іншими державами. З релігійного характеру феціального права, кваліфікованого Цицероном як *sanctissimum*

(найсвященніше), випливало, що оголошення війни та укладення миру повинні здійснюватися за певними формулами і релігійними церемоніями, щоб не накликати на себе гнів богів. Війна мала бути *bellum justum legitimumque* (праведною та законною війною); вона повинна мати не лише справедливу причину (*causa justa*), а й бути формально законною, тобто оголошеною в урочистий спосіб. Такими причинами були:

а) *incursio hostilis* – вороже вторгнення на римську територію.

б) *defectio* – порушення союзу або договору. Оскільки союзи та договори укладалися в релігійних формах і віддавалися під заступництво богів, такі війни вважалися святими, як війни помсти за ображене божество.

в) образа послів – Полібій зазначає, що жоден народ в античності не дотримувався так суворо принципу недоторканності посольств, як римляни; однак у разі його порушення вони завжди вживали належної помсти, адже в особі легата вони бачили зазіхання на саму гідність римського народу.

г) *injuria* – прийняття сторони тих, хто виступає проти римського народу або його союзників.

В усіх цих випадках війна була *справедливою*, але лише за умови, що протилежна сторона не надала сатисфакції – *rerum repetitio* або *clarigatio*, яку вимагали четверо феціалів, відправлених з цією метою. Відповідно, війна в уявленні римлян була міжнародною процедурою для отримання відшкодування, у якій їм було відмовлено.

Війна мала бути також і законною, тобто оголошеною формальним чином. Це урочисте оголошення – *belli indictio* – належить також до компетенції феціалів, які вирушали до кордону, звідки кидали на ворожу територію спис як сакральний символ військової могутності, водночас брали богів у свідки та виголошували традиційну формулу: «*ego vos testor populum illum injustum esse neque jus persolvere*» («я закликаю вас у свідки, що цей народ несправедливий і не дотримується права»). У разі, якщо цю процедуру було неможливо виконати, римляни вдавалися до фікції: вони звільняли полоненого, дарували йому клапоть землі, який потім вважали належним ворогу, і кидали спис у нього. У такій фіктивній формі уперше було оголошено війну Пірру. Пізніше війни оголошувалися публічно через спеціальних послів.

У такий самий урочистий спосіб феціали укладали й мир: мирний договір укладався за урочистим церемоніалом і віддавався під заступництво богів, щоб забезпечити його дотримання, а також скріплювався жертвоприношенням і присягою, яку мав скласти один з феціалів: «*pater patratus ad jus jurandum patrandum*». Після складання присяги феціали підписували договір, однак його остаточна ратифікація належала до компетенції сенату, який міг його відхилити. Зрештою, договір висікався на бронзових або мармурових дошках і передавався до Капітолію чи інших храмів в «*aedes fidei populi Romani*» («храм вірності римського народу»).

Хоча феціали й утворювали колегію для здійснення дипломатичних функцій у відносинах Риму з іншими державами, слід добре усвідомлювати, що, виконуючи свою місію, вони робили не що інше, як виконували накази римського Сенату. Власної ініціативи вони ніколи не мали.

Рим укладав і політичні договори з різними державами. Ці договори були двох видів:

а) Amicitia – договори про дружбу, які закріплювали «*pia et aeterna pax esto*» («нехай буде благочестивий і вічний мир»). Такими були договори, укладені з

ISSN 3083-7979

Карфагеном у 509 р. до н. е., 348 р. до н. е., 306 р. до н. е. та 279 р. до н. е.[8], які визнавали за громадянами обох сторін право поселятися на території іншої держави, вести там торгівлю та гарантували їм захист особи й майна.

Водночас розмежовувалися три зони впливу: одна зарезервована за Римом, інша – за Карфагеном, а третя – спільна для обох.

б) Societas – договір про оборонний союз, як-от *foedus Cassianum*, вічний союз, укладений у 493 р. до н. е. на засадах рівності з латинами[9]. Цей договір – найдавніший міжнародний договір, який ми знаємо в історії римлян, і він дуже схожий на договори про симмахію в історії греків.

Загалом можна стверджувати, що римляни, хоч і не нехтували їхньою важливістю, не надто прагнули укладати такі союзи, а якщо все ж укладали їх, то лише за наполяганням слабших народів, які завдяки цим союзам вважали себе захищеними. Слід також зауважити, що об'єднання релігійного характеру, такі як амфіктіонії в Елладі, в історії римлян відсутні.

Окрім цих двох видів договорів – *amicitia* та *societas* – існували й інші угоди, які називалися *sponsiones* або *pactiones* і укладалися генералом під час кампанії з ворожою армією. Вони мали тимчасовий характер і стосувалися укладення перемир'я або інших військових питань та не зобов'язували римський народ, оскільки укладалися військовим командувачем у межах його компетенції.

Договори – як *amicitia*, так і *societas* – укладалися за участю феціалів згідно з традиційним ритуалом і скріплювалися присягою *pater patratus*, щоб таким чином гарантувати їхню недоторканність і виконання. Такого роду формально укладені договори називалися *foedera*. Договір (*foedus*) міг бути *foedus aequum*, *foedus minus aequum* або *foedus iniqum*[10].

Foedus aequum був договором про оборонний і наступальний союз, укладеним на основі рівності між Римом та іншими державами, визнаними незалежними, дотримуючись клаузули: «*ut eosdem amicos atque inamicos foederati haberent*» («щоб союзники мали тих самих друзів і ворогів»).

Foedus minus aequum визнавав за римлянами політичну супрематію над іншою договірною стороною через формулу «*majestatem populi Romani conservato*» («хай зберігається велич римського народу»), як, наприклад, у *foedus*, укладеному в 189 р. до н. е. з етолійцями. Ці держави зберігали у внутрішніх справах свою автономію, однак у зовнішніх – були справжніми васалами Риму – *reges inservientes*.

Foedus iniquum зрештою закріплював повне підпорядкування Риму за формулою «*in dicione populi Romani*».

На відміну від греків, римляни надавали дуже великого значення дотриманню своїх договорів, які вони розглядали як юридичні акти, що породжують зобов'язання, а римська публічна думка була ворожою до будь-якого порушення складеної присяги. Попри це, ми знаходимо чимало випадків, коли римляни порушували договори, однак вони завжди дбали про те, щоб виправдати свій вчинок юридичними мотивами чи приводами. Так, обов'язковими вважалися лише ті договори, які були схвалені Сенатом і римським народом. Вони відстоювали точку зору, що договір, укладений консулом або генералом під час військової кампанії, навіть якщо він був укладений за присутності феціалів і підтверджений їхньою присягою, необов'язковий, а видача (*deditio*) осіб, які його уклали, може звільнити від його

[8] Scala, *op. cit.*, pag. 29 şi 202.
[9] Scala, *op. cit.*, pag. 31.
[10] Titus Livius, XXXIV, 57.

виконання. Цю теорію вперше висунули феціали та застосував Сенат щодо договору з самнітами при Кавдіумі. Те, що ця теза була невиправданою, а лише приводом уникнути виконання договору, випливає й з того факту, що кожен раз, коли траплявся подібний випадок, інша договірна сторона протестувала, відмовляючись прийняти видану особу.

Зі зростанням своєї могутності римляни дедалі більше відходили від принципу рівності у своїх союзах, уміли забезпечувати собі політичну супрематію та тлумачили договори відповідно до своїх політичних поглядів. Клаузула величі – *majestatem Romae comiter conservato* – постійно вводилася в нові союзні договори, тоді як положення старих договорів, якщо вони відновлювалися, переглядалися і розглядалися радше як привілеї, надані колишнім союзникам і нинішнім фактично підкореним.

У багатьох союзних договорах з римлянами ми знаходимо арбітражну клаузулу, звану *recuperatio* або *judicium recuperatorium*. Було встановлено, що спірні питання, пов'язані з союзом, як-от поділ військової здобичі, права окупації, конфлікти між громадянами договірних держав та інші, підлягають розгляду арбітрів – *recuperatores*. Політичні питання арбітражу не підлягали. Загалом ми можемо стверджувати, що, на відміну від греків, міжнародний арбітраж був інститутом, який римляни не практикували, з тієї простої причини, що вони не бажали визнавати за іншими державами тієї рівності, яка лежить в основі будь-якого арбітражу. Вони вважали себе єдиними арбітрами з усіх питань, що стосувалися їхньої політики щодо інших народів.

І якщо вони допускали арбітраж, то він здійснювався без права апеляції до Сенату або імператора з усіх питань, що стосувалися конфліктів між державами, підпорядкованими їхньому суверенітету.

Окрім присяги як релігійної гарантії виконання договорів, у всіх народів античності і особливо у римлян, якщо союз укладався на засадах рівності, практикувалися передача та прийняття заручників. У разі нерівності лише одна сторона мала їх надавати. Після того, як договір ратифікували або його умови виконали, заручники поверталися на батьківщину. Якщо не було узгоджено певної тривалості, могло статися так, що заручники залишалися десятиліттями у Римі, де, зрештою, до них ставилися дуже добре. У разі невиконання договору заручники ставали військовополоненими.

Як згадувалося вище, недоторканність посольств у Римі була національною догмою. Римляни не робили, як греки, розрізнення між вісниками та посольствами. Їхні посли називалися *legati*, *nuntii* або *oratores*. Визнаний за ними імунітет був наслідком жрецького характеру феціалів, які від початку виступали виключно як посланці. Як символ недоторканності один з них, званий *verbenarius*, ніс священну рослину, взяту з Капітолію. Ображати або вбивати їх було святотатством. Пізніше, коли релігійний елемент почав усе більше зникати з публічного життя, Сенат відправляв, окрім цих жерців, *legati*, також інших світських делегатів, обраних зі свого середовища. І зрештою феціали були повністю замінені світськими представниками з повноваженнями. Однак недоторканність давніх феціалів була перенесена й на їхніх наступників, і вони вважалися уособленням суверенітету та величі римського народу, а їхнє зневаження – образою римського суверенітету. Отже, недоторканність посольств стала догмою римського права, яка згодом перейшла й у Середньовіччя. Будь-яке порушення цього принципу вважалося порушенням *jus gentium*[11].

[11] Dig. I, 7 (De legationibus), 17: *si quis legatum hostium pulsasset, contra jus gentium id commissum esset existimatur, quia sancti habentur legati*.

Якщо посольства й користувалися недоторканністю, що становить позитивний аспект захисту, то привілей екстериторіальності – негативний, тобто імунітет від кримінальної та цивільної територіальної юрисдикції за ними не визнавався. Хоч низка текстів з Дигестів містить натяки на такий імунітет, залишається питанням, чи дійсно вони стосувалися дипломатичних посланців[12].

Римська політика не допускала принципів рівності та взаємності прав у своїх міжнародних зв'язках – принципів, що лежать в основі публічного міжнародного права. Водночас Рим дуже рано розвинув безсмертну систему приватного міжнародного права – *jus gentium*, що застосовувалася до іноземців, які проживали у Вічному Місті. Римляни не були такими марнославними, як греки, ні в тому, що стосувалося релігії, ні в питаннях інтелектуальної культури. Тому їхнє ставлення до чужоземців було менш виключним і ліберальнішим. Навіть давній інститут *jus hospitii* гарантував іноземцям захист римського патрона. Цей *hospitium privatum* пізніше набув власне форми *hospitium publicum* і гарантував громадянам певної держави гостинність усього римського народу. Оскільки з розвитком та розширенням його панування Рим став центром світу, приваблював у свої стіни безліч іноземців, а *civitas romana* та *jus civile* застосовувалися лише до квіритів, виникла потреба створити особливий режим для всіх цих іноземців. *Jus gentium* стає приватним міжнародним правом у сенсі *jus peregrinorum*, особливий магістрат – *praetor peregrinus* – наділяється обов'язком застосовувати це право та виносити рішення, а певні формули, *actiones fictitiae*, дають іноземцям можливість захищати свої інтереси перед судовими інстанціями.

Отже, правове становище іноземців у Римі було визначено дуже чітко. Розрізнялися три окремі категорії іноземців:

1. *Варвари* – належали до незалежних народів, жили поза римським світом і цивілізацією, не знали римських законів і не підтримували зв'язків з Римом. Теоретично вони не мали жодних прав, вважалися нездатними користуватися приписами *jus gentium*. Набуття права власності на їхнє майно, як і на майно ворогів, здійснювалося за принципом *res nullius* і могло бути здійснене шляхом захоплення. Практично ж суворість цього становища була певною мірою пом'якшена.

2. *Перегріни* – чужинці, чия батьківщина мала певні відносини з Римом. Залежно від того, наскільки інтенсивними були ці відносини, розрізняли привілейованих і звичайних перегрінів.

а) *Звичайні перегріни* були позбавлені цивільного права; вони не мали *jus connubii*, були відтак нездатними до *justae nuptiae* та реалізації сімейних прав; вони не користувалися *jus commercii*, не могли набувати власність (*dominium ex jure Quiritium*), укладати угоди за цивільним правом, передавати або успадковувати майно *ab intestato*, а також були позбавлені *factio testamenti*. Єдиними правами щодо сім'ї та майна, якими вони користувалися в Римі, були ті, що належали їм за власними законами (*lex peregrinorum*)[13]. Отже, на підставі своїх національних законів вони могли укладати шлюб (*matrimonium non justum*), набувати власність тощо. Іншими словами, вони мали своє цивільне право перегрінів, яке відповідало римському цивільному праву. З розвитком *jus gentium* становище цих перегрінів покращилося. Завдяки юриспруденції претора перегрінів за ними з міркувань природної справедливості та публічної користі було визнано численні права, як-от *commercium* та *factio testamenti*.

[12] În acest sens Mommsen (op. cit, III, pag. 1153), care este de părerecă această imunitate de jurisdicțiune este foarte dubioasă – *eine bedenkliche Frage*.

[13] Dig. I, 1–9: *Omnes populi, qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum jure utuntur*.

б) *Привілейовані перегріни* або *латини* (*latini veteres*, *coloniarii*, *juniani*) становили проміжну ланку між римськими громадянами та звичайними перегрінами, користувалися визнаними правами на підставі союзного договору, укладеного Римом з їхньою батьківщиною. Так, вони користувалися *recuperatio*, *jus commercii*, *factio testamenti* та правом укладати угоди, а іноді навіть *jus connubii*, хоч це право визнавалося за ними лише у виняткових випадках[14].

Політичні права – *jus suffragii*, *jus honorum* – не належали жодному чужоземцю.

У наступну епоху після Другої Пунічної війни гегемонія Риму неухильно зростала, що вплинуло на його відносини з іншими народами.

Універсальний суверенітет римлян, *Majestas Populi Romani*, був усюди предметом захоплення та свого роду релігійного шанування[15]. Культурна роль Риму мала особливе значення для майбутнього всього світу: він утворив бар'єр між Світом та Анархією, захистив цивілізацію від варварства, зумів об'єднати свої численні народи духовними й матеріальними узами, зберіг глобальний мир, захищав кордони імперії від набігів варварських орд і забезпечував усім народам розвиток та процвітання, яких багато з них більше ніколи не досягали. Майже чотири століття, від битви при Акції до Переселення народів, у цій велетенській імперії, що простягалася від Євфрату й Тигру до Стовпів Геркулеса та від Шотландії до пустель Сахари, панував *Pax Romana*, підтримуваний звитяжною зброєю римських легіонів. Тож не дивно, що римське панування було не лише терпимим, а й віталося. На цьому фундаменті будувалися теорії, за якими існування універсального панування, вищого за всі держави та народи, стало частиною природного порядку Всесвіту. Ідея Універсальної Імперії так глибоко вкоренилася у свідомості людей, що ще довгий час після падіння Риму його завойовники намагалися відновити величну славу імперії. Однак ця грандіозна система римлян мала фатальну ваду: вона була зведена на гнобленні, зневажала законне, фундаментальне право народів – свободу. І таким чином вона згасла, як дуже влучно каже Моммзен, не під ударами своїх ворогів, а через власну анемію, більше не здатна самостійно оновлювати свою кров.

Висновки. Отже, аналіз наукової спадщини І. Цуркану дає підстави стверджувати, що витоки міжнародного права сягають давнини, адже становлення перших політичних спільнот, розвиток міждержавних взаємин і потреба в упорядкуванні зв'язків між ними зумовили формування відповідних звичаїв, принципів та інституцій. Міжнародно-правові явища античності не становили цілісної системи в її сучасному розумінні, проте саме в цей період виникли й поступово розвивалися окремі форми договірних відносин, дипломатичних контактів, посередництва, арбітражу та нормативного регулювання війни й миру.

Досвід Стародавньої Греції та Риму засвідчує, що становлення міжнародно-правових відносин відбувалося під впливом різних політичних, релігійних, економічних і соціальних чинників. У грецькому світі важливу роль відігравали міжполісні союзи, релігійні об'єднання, договірні механізми та арбітражні процедури, спрямовані на врегулювання суперечностей між самостійними політичними утвореннями. Римська практика, своєю чергою, характеризувалася розвитком формалізованих процедур укладення договорів, встановлення миру та

[14] În anul 90 i. Chr. *lex Julia* a conferit *civitas romana* şi *jus Quiritium* tuturor Latinilor, şi în anul următor *lex Papiria Plautia* a întins dreptul acesta asupra tuturor popoarelor din Italia.

[15] Însemnaţi istoriografi greci, precum Doidorus, Dionisiu din Halicarnas, Polybius din Megalopole, Plutarch şi alţii, au glorificat dominaţiunea romană susţinând că măreţia ei se datoreşte principiului de justiţie pe care Romanii l-au aplicat în toate acţiunile lor.

ведення зовнішніх зносин, водночас еволюційне розширення римської влади істотно впливало на характер міждержавних відносин і співвідношення між правовими зобов'язаннями та політичними інтересами.

Важливим результатом античного досвіду стало формування уявлень про обов'язковість договорів, значення добросовісності у взаєминах між політичними спільнотами, необхідність дотримання встановлених процедур і можливість мирного врегулювання конфліктів. Водночас практика античних держав демонструє суперечливість цього процесу: правові звичаї та договірні механізми співіснували з війнами, боротьбою за політичне панування й нерівністю між учасниками міжнародних відносин.

Наукова цінність праці І. Цуркану полягає в осмисленні міжнародно-правових явищ античної доби крізь призму історичного розвитку суспільств і формування між ними відносин. Звернення до його дослідження дає змогу простежити, як уявлення про право, справедливість, мир, договірні зобов'язання та відповідальність поступово набували значення в регулюванні зовнішньополітичних відносин. Водночас положення автора потребують розгляду з урахуванням сучасних підходів до історії міжнародного права, розмежування давніх правових практик і сформованого пізніше міжнародно-правового порядку, а також особливостей історичного контексту, у якому було написано його працю.

З огляду на це, звернення до наукової спадщини І. Цуркану має значення не лише для поглиблення знань про античні витоки міжнародного права, а й для осмислення історичної тяглості правових ідей та інституцій. Введення його праці в сучасний український науковий обіг сприяє розширенню джерельної бази досліджень з історії міжнародного права, актуалізації інтелектуальної спадщини Буковини та формуванню цілісніншого уявлення про історичні передумови виникнення й розвитку міжнародно-правового регулювання.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Baviera : Il diritto internazionale dei Romani, Modena, 1898.
2. Bender : Antikes Völkerrecht, vornehmlich im Zeitalter des Polybius, Bonn, 1901.
3. Cybichowski : Das antike Völkerrecht, Breslau 1907.
4. Grote : History of Greece, London 1872.
5. Holtzendorff : Handbuch des Völkerrechts, Berlin 1885.
6. König : Zum Völker- und Kriegsrecht im Altertum, 1920 (Zeitschrift für Völkerrecht).
7. Laurent : Études sur l'histoire de l'humanité, Gand, 1850.
8. Maspero : Histoire ancienne des peuples de l'Orient, Paris 1904.
9. Mommsen : Römische Geschichte, Berlin 1894.
10. Müller Jochmus : Geschichte des Völkerrechts im Altertum, Leipzig 1848.
11. Phillipson : The International Law and custon of the ancient Greece and Rome, London, 1911.
12. Pierantoni : Trattato di diritto internazionale, Roma 1881.
13. Radu : Dreptul internaţional public în Anticitate, Bucureşti 1914.
14. Renan : Mission de Phénicie, Paris 1874.
15. Renan : Histoire du peuple d'Israél, Paris 1894.
16. Raeder : L'arbitrage international chez les Hellènes, Christiania 1912.
17. Scala : Die Staatsverträge des Altertums, Leipzig 1898.
18. Walker : A History of the Law of Nations, Cambridge 1899.
19. Wheaton : History of the Law of Nations, New-York 1845.
20. Winkler : Geschichte Babyloniens und Assyriens, Leipzig 1892.

ISSN 3083-7979

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Торончук І. Ж., Грекул-Ковалик Т. А. Античні витоки міжнародного права у науковій спадщині І. Цуркану. Журнал Міжнародного та Європейського Права. 2026. № 1. С. 65–76. DOI : https://doi.org/10.31861/jiel.2026.1.65-76
2. Ţurcanu I. Drept internaţional în Anticitate. Cernăuţi : Tiparul «Mitropolitul Silvestru», 1938. 32 p.

REFERENCES:

1. Toronchuk I. Zh., Hrekul-Kovalyk T. A. (2026). Antychni vytoky mizhnarodnoho prava u naukovii spadshchyni I. Tsurkanu. Zhurnal Mizhnarodnoho ta Yevropeiskoho Prava, 1, 65–76, 10.31861/jiel.2026.1.65-76.
2. Ţurcanu I. (1938). Drept internaţional în Anticitate. Cernăuţi : Tiparul «Mitropolitul Silvestru». 32 p.

Дата першого надходження/Date of first submission: 26.08.2026
Прийнято до друку/Accepted: 29.09.2026
Опубліковано/Published: 01.11.2026

ISSN 3083-7979